

Валентин Бушанський

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОНЯТТЯ «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»

У статті розглядаються основні підходи до трактування поняття «цивілізація». Показано, що уявлення про цивілізаційну належність зумовлюються особливостями історичної свідомості.

Ключові слова: цивілізація, маніпуляція свідомістю, історична свідомість.

Valentyn Bushanskyi. Historical consciousness and the concept of «civilization». The article reviews the main approaches to the interpretation of the concept of "civilization." It is shown that the concept of civilizational identity are determined by the characteristics of historical consciousness.

Key words: civilization, manipulation of consciousness, historical consciousness.

Нині в рамках обговорення можливості входження України до Митного союзу та перспектив підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом порушується питання про «цивілізаційний вибір України». Тобто йдеться про те, що укладання тої чи тої угоди – це не спосіб набуття економічних преференцій (як і не спосіб прийняття правових зобов'язань), а не більше й не менше – цивілізаційне самовизначення України: або «на віки разом» у Євразії, або (на той-таки термін) у Європі. Однак є сенс поцікавитися: а чи слушно взагалі говорити про цивілізаційний вибір? Себто: чи є цивілізаційна належність питанням вибору? Чи дано народу (читай – політичній еліті) обирати ту чи ту цивілізацію? За уважного погляду, питання не таке вже й просте.

Перший позір на проблему спонукає думати, що цивілізація не обирається. Україна, скажімо, є християнською за своїми культурними основами. Тож, не залежно від того, приєднається вона до Митного союзу чи підпише

багатостраждальну Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, це не змінить її цивілізаційні координати. Утім, що мається на увазі під «цивілізаційними координатами», «культурними основами» й іншими синонімами, котрі, зрештою, відсилають нас до поняття «цивілізація»?

Наразі, етимологія (відсилка до лат. *civilis* – суспільний, громадянський), як й історія вжитку поняття, не вельми упрозорує суть справи. Юрій Павленко – провідний український дослідник політичних питань взаємодії цивілізацій – виокремлює «три підходи до розуміння» цього поняття: згідно з *першим підходом* – це «стадія соціокультурного розвитку, що йде за первісною» (таке трактування простежується в текстах від Лукреція Кара і Тацита до Шарля Монтеск'є, Вольтера та Фрідріха Енгельса); згідно з *другим* – це «окрема, автономна, зазвичай поліетнічна соціокультурна система післяпервісної стадії розвитку людства, яка має часово-просторову локалізацію, власні базові культурно-духовні цінності та відносно сталі довготривалі соціально-економічні, суспільно-політичні та релігійно-культурні структури» (Франсуа Гізо, Микола Данилевський); за *третьім* – суть цивілізації розкривається через протиставлення цього поняття «культури», під якою розуміється «творче піднесення» суспільно-політичних і господарських відносин, а також мистецтва, на зміну котрому приходять «закостеніння» (Освальд Шпенглер) [1, с. 770].

Годі й казати, що *перший підхід* є вельми загальним. І евристичне значення має не сам підхід, а теорії, що постали в його руслі (передусім – марксизм). Проте уважний погляд на той-таки марксизм дає змогу побачити, що йому властивий так званий «історицизм» – поняття, яке, згідно з Карлом Поппером, є вченням про закономірне завершення суспільно-економічного та політичного розвитку. Це завершення – комунізм – трактується як закономірне та неминуче. Одне слово, всі шляхи ведуть у Рим, а історія – до комунізму. Загалом, футурологічна картина має очевидний стоїчний підтекст. Відмінність полягає лише в тім, що стоїцизм використовував поняття «доля», а марксизм – «закони історії». Або ти смиренно і вдячно приймаєш присуд долі, або вона примусить тебе

до смиренності (а стосовно твоєї вдячності – їй байдуже); або ми з просвітленим ентузіазмом приймаємо історичні закони і простуємо у світле комуністичне майбутнє, або темне минуле нам жорстоко помститься, і світло з майбутнього побачать лише нащадки (щоправда, не наші).

Будь-яка «приреченість» (синонім – «закономірність»), якщо ситуація буття, звісно, усвідомлюється як «приреченість», спричиняє своєрідну екзальтацію – гостре відчуття сенсу політичних подій. Пізнайте істину і вона зробить вас вільними... Це брутална цитата, бо автор цих слів мав на увазі геть іншу істину, принаймні – не телеологічний погляд на політичні події. Свобода – це усвідомлена необхідність... Ці слова точніше описують сприйняття «доленосної закономірності»: уявлений сенс дає відчуття просвітленості, а відповідно, і відчуття свободи. Дідусі Ільфа й Петрова, обговорюючи політичні новини, завжди доходили висновку, що їхнє місто стане порто-франко. Ця ілюстрація доволі комічна, але вона достеменно показує сприйняття політичної дійсності й історії з позиції історицизму: на що не глянь – в усьому видно проблиски комунізму.

Історицизм, принаймні в марксистській редакції, є найпростішою формою політичного й історичного мислення, підпорядкованого заздалегідному «сенсу» («долі», «закономірності», «цивілізації» тощо). І ця найпростіша історицистська схема простежується і в інших підходах до трактування поняття «цивілізація».

Другий підхід є, напевно, найтверезішим. Тобто, з формального погляду, це найточніше трактування поняття. «Цивілізація», в цім розумінні, може виокремлюватися за етнічною, релігійною та суспільно-економічною ознаками. Попри етнічні відмінності ми цілком слушно можемо говорити про греко-римську цивілізацію. Попри ті ж таки етнічні відмінності – про цивілізацію ісламську, православу та католицьку. Тощо. Питання лише в генезі цивілізацій. Тож, чи може народ обрати собі цивілізаційну належність? Історія свідчить, що такі цивілізаційні самовизначення трапляються. Скажімо, в українській історії відстежуються цивілізаційні рубікони: прийняття

християнства, взяття Києва монголами, Люблінська та Берестейська унії, Хмельниччина та наступна Руїна...

Тож чому відбуваються цивілізаційні переходи, метафорично кажучи – зміни «цивілізаційних кодів»? Безперечно, загальною відповіддю на це запитання є поняття «криза». Криза спонукає до зламу, зміни способу буття й «переоцінювання всіх цінностей». Проте є важливий аспект, на якому потрібно наголосити: криза виникає лише тоді, коли ситуація *усвідомлюється* як кризова. «Так жити не можна», назвав свій фільм 1990 року Станіслав Говорухін. А чому «не можна», а чому б і не «можно»? Тобто, що спонукає до усвідомлення кризи, переживання її як кризової, як «межової ситуації», якщо вдатися до термінології екзистенціалізму? Як здається, входження в усвідомлення кризи та діяльність у кризовій ситуації має виразно *консервативний* характер. Це прагнення зберегти усталений спосіб буття, усталену картину світу і власний образ у цій картині. І міркуючи в цім напрямі, в підсумку до снаги дійти лише гегельянського вчення про суперечність тези й антитези (з усіма наслідками, які з цього витікають). Утім, напевно, це є лише *перший сценарій* входження до кризової ситуації. На міркування про можливість *другого сценарію* наптовхують такі історичні події, як прийняття християнства князем Володимиром і винайдення ісламу Магометом. Чи стикався Володимир із «тезами й антитезами», чи спонукало Магомета до пророчої діяльності щось, окрім його самосвідомості? Ці дві історичні події, безперечно, з ментальної царини. У випадку з Володимиром ми маємо справу з очевидним *естетичним принадженням*. У випадку ж із Магометом – із тим, що, напевно, належить до сфери *психології творчості*, чи *психології одержимості*, якщо використати поняття, котре літературні критики застосовують, аналізуючи роман Германа Мелвілла «Мобі Дік».

Третій підхід, хоча й прозвучить це цинічно, є вельми продуктивним із погляду придатності для продукування політичних спекуляцій. І в цім сенсі (попри те, що,

як здається, наукове значення теорій Освальда Шпенглера та Льва Гумільова дорівнює нулю) «історична арифметика» та «вікова психологія» цивілізацій може дуже успішно використовуватися з метою поширення псевдоісторичних і псевдополітологічних текстів – задля вбивання в масову свідомість актуальних для політичної пропаганди когнітивних установок: уявлень про цивілізаційну неповноцінність, історичну приреченість, відсутність історичного (а отже, й політичного) вибору, неминучість цивілізаційної (історичної, суспільної, економічної, релігійної) катастрофи тощо, або ж навпаки – з метою формування історично-футурологічного оптимізму. Такі спекуляції справляють непереборний вплив на масову свідомість, фактично паралізуючи національну й етнічну ідентичність, волю до раціонального мислення та політичну волю як таку.

Зважаючи на політико-пропагандистську значущість цього підходу, є сенс звернутися до його структурних характеристик. Насамперед потрібно завважити, що коли йдеться про третій підхід, то ми маємо справу зі структурно однорідними текстами, тобто такими, в яких використовується певна стандартна схема. Які ключові елементи цієї схеми?

По-перше, це біологічний паралелізм: цивілізація – це «живий організм», який народжується, зростає, остаточно оформлюється, старіє і помирає. Чому такий «організм» (цивілізація) народжується? – відповіді на це запитання немає і бути не може. Чому з'являються пасіонарні особистості та народи? – запитував Лев Гумільов і чесно відповідав, – невідомо. Відповіддю на це запитання може бути лише загальне та невизначене поняття – Бог, космос, природа, ноосфера (тощо). Річ лише в тім, що загальне та невизначене поняття аж ніяк не годиться на роль пояснювальної парадигми.

По-друге, в цім підході явно або приховано може простежуватися циклізм. Цивілізація народжується і помирає, але на її місце приходить інша цивілізація, котра вимушена долати той самий шлях перетворення. Це те, що неприкаяний Фрідріх Ніцше називав «великим поверненням».

Скажімо, в концепції «Москва – третій Рим» з усією очевидністю проступає ідея спадковості, перетікання цивілізаційної місії із Константинополя до Москви. Ця сама ідея «перетікання» є й у сумнозвісній тезі про перехід руської владної традиції з Києва до Москви. І ця ж таки схема – в тезі про успадкування Москвою державницької традиції Золотої Орди. Одне слово, всі традиції «в российское сольются море». «Море» – це, звісно, піднесена метафора. (Нюанс лише в тім, що те місце, куди все зливається, найчастіше називається «клоака».) Найважливішим у цім сенсі є те, що яку історіософську схему ми не розглянули б, то в усіх випадках ми виходимо на конотацію відтворення: відтворення Візантії, Русі, Золотої Орди. Задля справедливості слід відзначити, що такою історичною клеptomанією страждає не лише Москва. Наприклад, США не менш серйозно уявляють власну державу як наступницю Римської імперії. Відповідно, й усі конфлікти на Близькому Сході підспудно інтерпретуються як продовження парфянських війн, які вела імперія-попередниця.

До таких речей, як російська й американська історично-цивілізаційна метафорика, можна було б поставитися іронічно, якби не одне «але»: ці історичні схеми – найгостріші цвяхи, котрі вбиваються в тупоумні голови. Годі й казати, порівняно з тезою про перетікання владної традиції з Києва до Москви, більшого зла українській національній ідентичності не завдали ані гармати Муравйова, ані гармати Антонова-Овсієнка. Гармати вбивають тіло, історичні схеми – свідомість. І людина (в піднесеному сенсі цього слова) перетворюється на просто тіло – шматок м'яса на кістці.

Звідки сама ця увага до циклічності? Людина живе в природному світі, який підпорядковується непохитним законам. Живе у світі, в котрім з усією очевидністю спостерігаються природні цикли. Християнська філософія трактує природне життя – закинутість людини до підпорядкованого непохитним законам світу – як спосіб життя в гріхові, а саму природність людини – народження (три крапки) смерть – як страждання, котре долається лише вірою в Ісуса (Сина Людського, який

смертю смерть подолав). Перебування в природному світі абсолютно неприродної людської свідомості є нестерпним. Відчуття аномальності людської свідомості (відчуття, яке має сама свідомість) спричиняє суцільну вакханалію у свідомості. Людина потребує розв'язку цього рівняння. Потребує тотожності. І тут є два варіанти: або людина зрівнює себе з природою і накладає на власне соціальне життя уявлення про природні закони та цикли; або ж людина беззастережно вилучає себе з природного світу і тоді шукає суто людські засади для організації життя. Здатність бачити закономірності та цикли – це велика туга за дарвінівською мавпою, велика пантеїстична мрія. І коли ми починаємо дошукуватися русел історичних рік, реінкарнацій історичних доль (і тому подібних фантазмів), то зрештою мусимо дійти до первинних основ – магії, міфології й усякої такої іншої чортівні.

На використаному понятті «міфологія» варто зупинитися. У своїй монографії «Політика: взаємодія реальності і міфу» Юрій Шайгородський виокремлює п'ятнадцять форм «концептуалізації міфу» [2, с. 72 – 73]. Запропонована типологія охоплює і мисленнєві особливості прояву міфу в культурі («світоглядна» концептуалізація), і суто технологічні використання міфу в політиці з метою конструювання ідеологій. Сама така розмаїтість проникнення міфу в культуру й змушує Юрія Шайгородського констатувати: наразі наука не має однієї чітко визначеної концепції міфу. У своєму дослідженні Шайгородський пропонує подвійне опрідметнення міфу: 1) когнітивне (наразі рухаючись у руслі теорій Кассіра та Кессіді): міф – «цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичних реальностей на основі суспільних цінностей»; 2) політико-технологічне (Сорель, Кассіра): міф – інструмент «боротьби за владу, її легітимації, утвердження нової політичної ідеології» [2, с. 86]. Наразі зазначимо, що в закінченні попереднього уступу про міф ідеться саме в когнітивному сенсі: міф як форма сприйняття світу й конструювання картини світу.

Дуже цікаво (й певною мірою повчально) дивитися російські історично-документальні фільми останніх років. Російська документалістика – як продукт політичного маскульту – є невичерпним матеріалом для дослідження історичних і цивілізаційних політикоміфологічних конструктів. Зокрема, хотілося б привернути увагу до восьмисерійного фільму Міхаїла Леонтьєва «Велика гра» (2008 рік): реконструкція агло-російського геополітичного протистояння, один із епізодів якого безпосередньо стосується України – Кримська війна. Слова, котрі стали назвою фільму, взяті автором із висловлювання Редьярда Кіплінга: «Лише коли всі помруть, закінчиться Велика Гра». Треба сказати, це достоту англійська форма висловлювання: іронічне ставлення джентльмена до життя як до гри. (Єдине, що варте уваги джентльмена, – це гра.) Образ гри в англійській культурі – це цікава тема (якої вже торкнувся Йоган Гейзінга), але мова наразі про інше. Міхаїл Леонтьєв (завдячуючи, напевно, науковцям-консультантам) вибудовує вісь одвічного протиборства: Москва – Лондон, Санкт-Петербург – Лондон, Москва – Вашингтон (за ширмою якого, звісно, – Лондон). Це вісь, за розривами, спайками і струмами якої проступає протистояння двох імперій – Російської та Британської, хартленду і прибережного «півмісяця». Фільм відсилає нас до доволі архаїчної концепції Гелфорда Маккіндера та Карла Гаусгофера, з якої, варто завважити, й розпочався «жанр» геополітики.

Сучасний світ вийшов далеко за межі реалій, описаних теоретиками на зламі ХІХ–ХХ ст. Фільм можна було б вважати такою собі експозицією викопів політичної думки, якби не одне «але»: до цієї самої геополітичної концепції звертаються у своїх лекціях та інтерв'ю двоє російських науковців – Андрей Фурсов та Ігор Панарін. Інтернет-простір буквально втрамбований сюжетами за їхньої участі. Особливо привертають увагу такі виступи: Андрей Фурсов – «Таємна історія капіталізму», «Хто такий Бжезинський?», «Модерн Третього Рейху»; Ігор Панарін – «Нова ідеологія Владіміра Путіна», «Прогноз на майбутнє США, Росії та світу», «Гряде православно-католицька цивілізація» (тощо).

За повідомленнями згаданих науковців проступає цілісна схема історії, політичної сучасності й образ майбутнього. Ось основна канва, переказуючи яку, дуже важко утриматися від сарказму: Ной родив Яфета, від Яфета пішов Дардан, Дардан був царем Трої... Це лінія земних праведників. Але сили зла не знають спокою: фінікійське місто Тір надає грекам кораблі для походу проти Трої. Нескінченна війна, величні подвиги й не менш велична жорстокість, підступ (усі подробиці в Гомеровій «Іліаді»), падіння Трої – Одиссей повертається на Ітаку (подробиці в «Одисеї»), а Еней – шукає собі нову батьківщину (подробиці у Вергілієвій «Енеїді»). Еней засновує Рим і започатковує «етруську» царську династію. Але сили зла не вгавають: заколот – і Рим на тисячу років погрузає в трясовиння демократії. Костянтин засновує Другий Рим – Константинополь. Але сили зла цього разу звили собі кубло у Венеції: на їхніх кораблях рицарі, що вирушили в четвертий Хрестовий похід, добралися до Константинополя і сплюндрували місто. І за якихось двісті років Другий Рим перестав існувати.

Далі справа туманна: Рюриковичі, як стверджує Панарін, безперечно, слов'яни і ведуть свій родовід од Яфета. («Аполлон Аполлонович Аблеухов был почтенного рода: имел своим предком Адама», – Андрей Белый, «Петербург».) Так лінія земних праведників робить північно-східний вигин і опиняється в Москві: Москва – Третій Рим. («Град первопрестольный – Москва; и мать городов русских есть Киев. Петербург ... подлинно принадлежит Российской Империи. А Царь-град ... принадлежит по праву наследия», – Андрей Белый, «Петербург».)

То що там сили зла? Цього разу їхнім пристанищем став – Лондон. Брудні справи лондонських агентів впливу відомі: паплюження славного імені Івана Грозного; смути; православного царя підміни і замість нього, під іменем Петра, підкинули Гамільтона; убивство імператора Павла; спрямування Наполеона на Москву; протидія російському просуванню до Константинополя й опануванню життєво важливими протоками; Кримська війна; винайдення, за посередництва довірливих австрійців, проекту «Україна»;

масони – декабристи – Герцен – більшовики; Російсько-Японська війна; вбивство Распутіна; вбивство православного царя; пограбування Росії; спрямування Гітлера на Москву; паплюження славного імені Сталіна; за давньою традицією, підсунули троянського коня – Горбачова; пограбування Росії... (Але історія ця іще не закінчилася.)

Над цією історично-геополітичною канвою можна було б кепкувати. Але, відсторонюючись, до снаги завважити, що концепція «Москва – Третій Рим» – і справді – найвдаліша історіософська конструкція: вона уможливає пояснення чи не будь-якого історичного епізоду і дає відповідь на будь-який запит про діяльність у сучасності й цілі майбутні. Це універсальна пояснювальна парадигма. Парадигма, звісно, суто російська. Але чи потребує Рим сторонніх пояснень? Чи потребує Рим пояснення стороннього? Рим – сам себе мислить. І це самоосмислення є відповіддю і для Риму, і для не-Риму (себто – провінцій).

Лекцію «Нова ідеологія Владіміра Путіна» Ігор Панарін, судячи із запитань, які йому ставилися, читав перед університетськими викладачами. Цікава реакція аудиторії: Панаріну не було поставлено жодного запитання на історичну тему. Історія – найвразливіший складник панарінської концепції. І, звісно, це було очевидним для аудиторії. Але запитань на цю тему не прозвучало. (Навіщо ставити колегу-науковця в незручне становище?) Слухачів цікавило інше – футурологія, розвиток російського геополітичного проекту, поширення російського впливу на країни «близького зарубіжжя» і зарубіжжя не дуже близького – скажімо, Шотландію та Нову Зеландію. Згадаймо закінчення історично-документального серіалу Леоніда Парфьонова «Імперія»: «Імперія! Для одних – це відповідь на одне прокляте російське питання – "Хто винен?"; для других – відповідь на інше прокляте питання – "Що робити?"». Судячи зі змісту фільмів Міхаїла Леонтьєва, лектури Андрея Фурсова й Ігоря Панаріна, Росія знайшла відповідь на запитання «Хто винен?»; тепер Росію цікавить лише – «Що робити?».

Тож, що робити? Потрібна нова ідеологія. Потрібен аналог формули графа Сергея Уварова – «Православ'я. Самодержавство. Народність». Будь-яка ідеологія (як, напевно, і будь-яка ідея) народжується у протиборстві з обставинами й ідеями (як власними ідеями, так і чужими). Хто винен? – зрозуміло: Тір, Венеція, Лондон, Вашингтон. Які обставини спричиняються цими центрами впливу? – (див. статистичні відомості про економічне становище пострадянських країн). Які ідеї накладаються цими центрами впливу? – (див. праці, присвячені критиці культури загального споживання та статистичні відомості про демографічну ситуацію). Альтернатива, як її бачить Ігор Панарін, полягає в протиставленні деструктивним цінностям цінностей позитивних, можна навіть сказати – традиційних цінностей. Це, зокрема, тріада «Д»: «Добро. Державність. Духовність». Цей новий проект російської ідеології явно нагадує слова з пісні Сергея Шнурова: «Мы за все хорошее». Залишається тільки сподіватися, що тріада «Д» стане офіційною ідеологією Російської Федерації.

Наразі виникає запитання: чому в Російській Федерації створюються фільми на кшталт «Великої Гри» чи іншого фільму того ж таки Леонтьєва – «Велика американська дірка» (2011 рік)? Звернімо увагу, назва останнього фільму має недвозначний сексуальний підтекст, причому, підтекст – явно брутальний і зневажливий. Доволі підозрілою є, з психоаналітичного погляду, і пристрасть автора фільмів до слова «велика». Невже російську культуру вразив комплекс меншовартості (чи як там це звучить мовою психоаналізу)? Завважмо, фільм – не дешева задоволення. Виробництво фільму проходить стадії обговорення ідеї, оцінювання зацікавленості аудиторії, затвердження бюджету, замовлення сценарію, самого кіновиробництва. До того ж, зйомка документального фільму – це завідомо збиткова справа. Однак фільми були створені, з успіхом пройшли на екранах, а Міхаїл Леонтьєв нині в Росії – далекі провідний експерт із питань міжнародної політики. Тож, банальна цитата: «если звезды зажигают?..».

З розпадом СРСР Росія певний час шукала нову ідентичність. Останню ж неможливо знайти деінде, окрім як в історії, витлумачуючи її в ключі міфотворчості. Проте в певний момент у Росії вирішили, що пошуки нової ідентичності – це спроби винайдення велосипеда. І нині уваровський «велосипед» обвішується інноваційними «девайсами». Обриси концепції «російського світу» набувають цивілізаційного потрактування. Чим цікаві цивілізаційні трактовки? – передусім невизначеністю. Цивілізаційні пазли до снаги складати як завгодно. Усе одно на виході будуть плями Роршаха.

У чудовому фільмі Рона Говарда «Ігри розуму» оповідається про життя математика Джона Неша. Ніч. Геніальний (і ще молодий) Джон Неш сидить із дівчиною на лавочці. Назви будь-яку річ, – каже він дівчині. Парасолька, – відказує та. І Неш показує їй сузір'я «парасольки». Ця гра в небувалі сузір'я триває доти, доки не сходить сонце.

Я згадав цей епізод лише для того, аби показати: геніальний Неш може побачити парасольку навіть там, де її немає. Неш здатен бачити закономірності будь-де. Навіть у газетнім повідомленні про погоду в Техасі він годен вичислити прихований «код іноземних розвідок». Неш бачить «парасольки», а Ніцше «велике повернення».

З вітки зривається листок. Він кружляє і падає на землю. У тім, що листок зірвався, кружляє і, зрештою, впав, – науковець побачить непохитні закономірності, а поет – щось унікальне, неповторне і до болю щемливе (може, ще й просльозиться). От я й запитую, хто з них має рацію? Напевно, обидва. Однак людська історія – не листок. І, як на мій смак, у ній більше унікального, аніж повторного, а отже, й закономірного.

Я тримаю свій розум на дієті, – каже журналістам уже літній Неш. – Зокрема, намагаюся не шукати закономірності. Поряд із ним дівчина, яка вже встигла посивіти, він озирається і бачить свого вічно молодого друга і його малолітню доньку – привиди не старіють.

1. Павленко Ю. Цивілізація // Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 770 – 771.
2. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.